

UOT-811.512.162.

COĞRAFİ RELYEF BİLDİRƏN ŞİVƏ ELEMENTLƏRİNİN QƏRBI AZƏRBAYCAN TOPONİMİK SİSTEMİNDƏ MÜHAFİZƏSİ VƏ MAHMUD KAŞĞARI "DİVAN"INDAKI İZLƏRİ

Nigar Məmmədova

Doktorant

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bakı, Azərbaycan

mamedovanigar90@gmail.com

Orcid: 0000-0003-0401-3629

Xülasə

Qərbi Azərbaycanın makro və mikrotoponimik sistemində xeyli sayda coğrafi relyef adları bildirən şivə leksik elementləri mövcuddur. Qərbi Azərbaycan toponimlərinin tarixən formalaşmasında iştirak etmiş leksik elementlərin əksəriyyəti türkcələrin ədəbi dillərinin sözləri olmuş, tarixin müəyyən dövrlərində müxtəlif türkcələrdə həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialektal fonda mühafizə edilib saxlanılmışdır. İndiki Ermənistanda, yəni Qərbi Azərbaycanda erməni millətçilərinin türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlarının xaincəsinə xəritədən silməsi ən böyük və analoqu olmayan böyük cinayətlərdən biridir. Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş xalqımıza məxsus toponimlərin mənşəyini, etimologiyasını, fonetik, morfoloji, leksik-semantik ehtiyatlarını araşdırarkən köməkçi mənbə kimi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinə də, o sıradan qədim abidələrə də üz tutulur ki, məqalədə bu məsələlər izah edilir.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan toponimləri, coğrafi relyef bildirən şivə leksik elementləri, Mahmud Kaşğari "Divan"ında paralelləri

PRESERVATION OF SYLLABIC ELEMENTS DENOTING GEOGRAPHICAL RELIEF IN THE TOPONYMIC SYSTEM OF WEST AZERBAIJAN AND THEIR TRACES IN MAHMUD KASHGARI'S "DİVAN"

Nigar Mammadova

PhD student

Azerbaijan State Pedagogical University

Baku, Azerbaijan

Summary

In the macro-and microtoponymic system of Western Azerbaijan, there are a large number of Shiv lexical elements denoting geographical relief names. Most of the lexical elements that took part in the historical formation of the toponyms of West Azerbaijan were the words of the literary languages of the Turkic languages, and were preserved in various Turkish languages both at the level of the literary language and in the dialectal background at certain periods of history. In today's Armenia, i.e. in Western Azerbaijan, the treacherous erasure of geographical names of Turkish-Azerbaijani origin by Armenian nationalists from the map is one of the biggest and unprecedented crimes. While investigating the origin, etymology, phonetic, morphological, lexical-semantic reserves of the toponyms belonging to our people that existed in Western Azerbaijan, the dialects and dialects of the Azerbaijani language, as well as the ancient monuments, are used as an auxiliary source, and these issues are explained in the article.

Key words: West Azerbaijani toponyms, dialectal lexical elements denoting geographical relief, parallels in Mahmud Kashgari's "Divan"

СОХРАНЕНИЕ СЛОГОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ РЕЛЬЕФ, В ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА И ИХ СЛЕДЫ В «ДИВАНЕ» МАХМУДА КАШГАРИ

Нигяр Мамедова

Докторант

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Баку, Азербайджан

Резюме

В макро и микропонимической системе Западного Азербайджана имеется большое количество **шивских** лексических элементов, обозначающих географические названия рельефа.

Большинство лексических элементов, принявших участие в историческом формировании топонимов Западного Азербайджана, были словами литературных языков тюркских языков и сохранились в различных тюркских языках как на уровне литературного языка, так и на диалектном фоне в определенные периоды истории. В сегодняшней Армении, то есть в Западном Азербайджане, вероломное стирание армянскими националистами с карты географических названий турецко-азербайджанского происхождения является одним из крупнейших и беспрецедентных преступлений. При исследовании происхождения, этимологии, фонетических, морфологических, лексико-семантических резервов принадлежащих нашему народу топонимов, существовавших в Западном Азербайджане, в качестве вспомогательного источника используются диалекты и говоры азербайджанского языка, а также древние памятники., и эти вопросы объяснены в статье.

Ключевые слова: западноазербайджанские топонимы, диалектные лексические элементы, обозначающие географический рельеф, параллели в «Диване» Махмуда Кашгари

Aktuallıq. İndiki Ermənistanda türk-Azərbaycan mənşəli makro və mikrotoponimlər təkcə ölkəmizin hüdüdlərində deyil, türk xalqları yaşayan ölkələrdə də geniş yayılmışdır. Bu toponimlərin demək olar ki, hamısı vahid bir dilin, yaxud paleodialektin əsasında yüzilliklər, minilliklər boyu formalaşmışdır. Bu coğrafi adlarda ədəbi dilin leksik vahidləri əks olunduğu kimi, dialekt və şivə elementləri də mühafizə olunub saxlanıla bilər. Həm ədəbi dil səviyyəsindəki ədəbi dil vahidləri, həm də dialektal elementlər coğrafi adlara formalaşması üçün ən etibarlı mənbə olmuşdür. Qərbi Azərbaycanda yerli landşaftı, coğrafi relyefi bildirən termin səviyyəli leksik elementlərin böyük bir qismi Mahmud Kaşğarının lüğətində, digər bir hissəsi isə türkcələrin ədəbi dillərində və dialektlərində izlənməkdədir. Mahmud Kaşğari “Divan”ında əksini tapmış coğrafi relyef bildirən sözlərin toponimlərdə və şivələrdə necə mühafizə olunması məsələsinin bir məqalədə araşdırılması problemin aktuallığını kifayət qədər şərtləndirir.

Annotasiya. Məqalədə Qərbi Azərbaycan toponimlərində əksini tapmış şivə elementləri Mahmud Kaşğari lüğətindəki leksik vahidlərdə qarşılaşdırılır.

Metod. Məqalədə tarixi-müqayisəli, qarşılaşdırma və təsviri metodlardan istifadə olunmuşdur.

Giriş. Tarixən Qərbi Azərbaycan toponimik sistemin yaranma və formalaşmasında coğrafi terminlərindən geniş istifadə edilmişdir və onların əksər hissəsi toponimlərdə, bir qismi isə şivələrdə yaşamaqdadır. Şivə areallarında fəaliyyət göstərən “yazı”, “sırt”, “yal”, “qaz”, “paru”, “ağça”, “döh” və s. leksik elementləri toponimlərin tərkibində mühafizə edilib, ən uzaq keçmişdən bu günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. H.Mirzəyev Dərələyəz mahalının Qarışuq kəndi ərazisində yazı işi və elementi ilə bağlı mürəkkəb struktura malik Yazbulağı hidronimini və Yazıdüzü oronimini qeyd almışdır [1,108, 177]. Hidronimin və oronimin ikinci komponenti yerində işlənən yazı elementi dialektal və şivə səciyyəlidir. Belə ki, bu söz Qərbi Azərbaycanın Çənbərək və Dərələyəz şivələrində “çöl, düzənlik” mənasında işlənir. Bu söz Orxon-Yenisey abidələrində də həmin mənanı (çöl, səhra) bildirmişdir [2, 358]. Qazax, Ordubad dialektlərində, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Laçın, Oğuz, Şahbuz, Tərtər, Zəngilan şivələrində yazı “çöl, səhra, düzənlik” mənalarını bildirir [3, 545]. Təbriz dialektində də yazı “çöl” mənasını bildirir [4, 209]. “Yazı” sözü Mahmud Kaşğari “Divan”ında üç mənada işlənmişdir: 1) yazı qır, ova; 2) “boş və açıq yer; 3) boşluq., açıqlıq, meydan [5, 665]. “Yazı” sözü çöl mənasında Mahmud Kaşğarının qeyd aldığı bir şer mətnində də işlənmişdir:

“Aydum anqar, səwük,
Bizəri taba nə əlük,
Keçtinq yazı kərik,
Kırlar ədhiz, bədhük”
Dedim ona, sevgilim,
Bizim tərəfə doğru
Böyük çölü keçdin,
Necə gəlib keçdin?

(Sevgilisinin xəyalından bəhs edərək deyir: sevgilim, yüksək təpələri, uzun qırları, böyük çölləri, yazıları keçərək bizə necə gəlib çıxdın?) [5, 157] "Yazı" sözünə sinonim olaraq paleodialekt element kimi Qərbi Azərbaycan toponimlər sistemində "çöl, sahə, düzənlik, çəmənlik" mənası bildirən qır sözü işlənmişdir. "Qır" sözü əski türkcədə qaraqalpaq, tatar, çuvaş, çağatay dillərində işlənmişdir. "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarında "qır" sözü işlənməmiş, "sayıb torpaq" mənasında işlənmişdir. "Qır" sözü çuvaş dilində "xir", çağatay və tatar dillərində "kir", əsgir osmanlı türkcəsində "hir" fonetik tərkibində olmuşdur [6, 256].

Mahmud Kaşğari "Divanı"nda "kır" sözünün 4 mənası göstərilmişdir. 1) qır, alçaq dağ, açıq yer; 2) su bəndi, gəvənəc; 3) qır rəngi; 4) qırmaq, qazmaq, bir şeyi kökündən çıxarmaq [5, 290]. "Qır" sözü kimi "yazı" sözü də tarixi dövrlərdə çoxmənalı leksik vahid kimi funksionallaşmışdır.

Yazı sözü qədim türkcədə aşağıdakı mənalarda işlənmişdir. 1) çöl, düz, bozqır, düzənlik, düzəngah, düzən, düz (yer) mənası: yazıda böri ulısa evda it baqırı tartışur-çöldə qurd ulasa, evdə itin baqır çatlayır [7, 251]. 2) "Açılmış, yayılmış, sərilməmiş, sərili", "açıq (ürəklə) mənası [251, 7] 3) Bu söz yazı şəklində cığatay və monqol dillərində "böyük, ulu" mənasında olmuşdur [8].

Coğrafi ad olan Qarayazı (çölü) sözündə yazı elementi ("çöl"mənasında) qorunub saxlanmışdır. Burada qara sözü "böyük" mənasındadır.

"Qaş" sözü Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çəmbək, Əştərək, Hamamlı, Qarakilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində iki mənada işlənir. 1) Dağın, təpənin hündür yeri 2) Dərənin yuxarı hissəsinin kənarı. "Qaz" sözü 1728-ci ildə İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsində mövcud olmuş oykonimin ikinci komponenti yerində qaraqaş toponimində əksini tapmışdır [9, 77].

"Qaş" sözü Mahmud Kaşğarinin "Divan"da "kaş" fonetik tərkibində qeydə alınmış və tərcümədə hər hansı bir şeyin qıyısı, sahili, kənarı anlamında izah edilmişdir [5, 256]. "Hər hansı bir nəsənin qırağı, sərhəd, hədd" mənasında "qaş" sözü şumer və türk dili ilə paralellik yaradaraq çağdaş dövrdə Azərbaycan, qaqauz, qaraqalpaq, qumuq, başqırd, özbək, tatar, uyğur, yakut dillərində həm "qaş", həm də "kaş" xas fonetik tərkiblərində işlənir [6, 252].

Qərbi Azərbaycan toponimik sistemində relyef bildirən müəyyən bir leksik element təkliddə toponimi əvəz edə bilir və bu baxımdan "qaşqa" leksik elementi tarixən toponimlərin yaranmasında aktiv iştirak etmişdir. İnsanın bədən üzvünün bir hissəsini adını bildirən və "alın" mənasında işlənən "qaşqa" sözü metaforikləşərək toponimlərə transformasiya olunmuşdur.

Dərələyəz mahalının Keşkənd rayonu ərazisində heç bir topoformatla işlənməyən "qaşqa" oykonimi qeydə alınmışdır [10, 198]. Həqiqətən, "qaşqa" sözü Qərbi Azərbaycanın Basarkeçər, Çənbərəng, Hamanlı, Kalinino şivələrində "alın" mənasında işlənir [11,234].

"Qaşqa" sözü Mahmud Kaşğari "Divan"ında "Kaşğa" formasında göstərilmiş və tərcüməçi tərəfindən "alında ağılıq olan heyvan" mənasında çevrilmişdir [5, 256].

"Qaşqa" sözü "Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarından əvvəldə, yəni əsgir türkcədə işlənmişdir. Orxon-Yenisey abidələrində, qırğız, türk, Azərbaycan, tatar, başqırd, özbək, uyğur dillərində işlənən bu forma qırğız, qazax, noqay, qaraqalpaq dillərində "kaska", çuvaş dilində "kaska" fonetikasi ilə işlənmiş "xallı ad" anlamını bildirmişdir. Şumer dilində "qaşqa" sözü həmin mənanı ifadə etmişdir [6, 252-253].

Statik vəziyyətdə "yarpız" sözü bitki adını ifadə edən bir leksik vahiddir. H.Mirzəyev "yarpız" sözünün Dərələyəz şivəsində "su içində və su kənarında bitən tərəvəz, nanəyə oxşayan ot mənasında işləndiyini göstərmişdir [1, 512]. "Yarpız" sözü coğrafi landşaft bildirən leksik element kimi Dərələyəz mahalının Keşkənd rayon ərazisində Qavışuq kəndində "yarpızlı arx" hidroniminin birinci komponentində özünü göstərir [1, 365]. "Yarpız" sözü Mahmud Kaşğari "Divan"ında "yarpız" fonetik tərkibində qeydə alınmış və "yarpız", "çöl nanəsi, ətirli bir ot, mayoran" mənaları göstərilmişdir [5, 654]. M. Kaşğari qeyd edir ki, "yarpuz" gözəl layiyəli bir ot, qır nanəsidir. Bu sözün digər mənasında Kaşğari göstərmişdir: ilan yeyən bir heyvan, firon siçanı, mangus bu məsələdə də işlənmişdir: "Yılan yarpuzdan qaçar, kança barsa, yarpuz utru kəlür= ilan yarpızdan qaçar, hara getsə, qabağına yarpız çıxar". Bu söz sevmədiyi şeydən çəkinən, ancaq yenə də o şeyə yaxalanan adam haqqında deyilir. [12, 41]

Coğrafi relyef bildirən leksik element kimi “yal” sözü Qərbi Azərbaycanın mikrotoponimlər sistemində fəal iştirak etmişdir. Həsən Mirzəyev Dərələyəz mahalının kəndlərinin ərazilərində mövcud olmuş 10-a qədər mikrocoğrafi ad qeydə alınmışdır [1, 71, 119, 238, 390].

“Yal” sözü Qərbi Azərbaycanın Çəmbərək, Dərələyəz, İrəvan, Üçkilsə, Vedi, Zəngibasar şivələrində “dikin, yoxuşun başı” mənasını bildirir [11, 405].

“Yal” sözü “yalbı” formasında M.Kaşğarının “Divan”ında qeydə alınmış “yastı, enli, dərin olmayan” mənalarında izah edilmişdir [5, 640].

Coğrafi relyef baxımından “yal” sözü ilə ifadəsini tapmış əksər məkanlar yastı formasında olur. “Yalbı” sözü hələ M.Kaşğari dönmündən çox-çox əvvəllər əski türkcədə və şumercədə “iki tərə arasındakı düzənlik” mənasında işlənmişdir [6, 333]. Kaşğarının qeydə aldığı “yastı, enli, dərin olmayan” mənaları isə “yalpaq” fonetik tərkibində qaraqalpaq, altay, uyğur, tatar dillərində, “yalpaq” formasında qırğız, özbək dillərində, “yalrı” formasında əski türk, qazax dillərində, “calrı” formasında qırğız dilində işlənir və “yalpaq” forması qədim türk osmanlı, qaqauz, qaraqalpaq, qumuq, noqay, tatar, başqırd dilləri üçün də xarakterik olmuşdur [6, 333].

Mahmud Kaşğari “Divan”ında coğrafi relyef bildirən və “yüksək, yüksək yer” mənasını ifadə edən “edhiz” sözü qeydə alınmışdır [5, 159]. M. Kaşğari “iki edhiz” sözünü etimolojişdirmişdir: 1) Yüksək hündür yer və başqa yüksək şeylər; 2) edhiz tağ = “keçid verməyən yüksək dağ” [13, 127].

Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda Öksüz adlı toponim fikrimizcə, edhiz, ediz sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. “Uca, hündür, yüksək” mənasında Azərbaycan ədəbi dilində və dialekt areallarında işlənməyən “edhiz” sözünə B. Xəlilov müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq aşağıdakı etimoloji fikirlərini söyləmişdir: Ediz sözü qədim türkcədə “uca, hündür, yüksək”, “ucalıq, hündürlük, yüksəklik”, “uca, hündür, yüksək yer” mənalarında işlənmişdir [7, 63].

Qədim türkcədə ediz sözündən yaranmış edizlik, edizlan sözləri də işlənmişdir. Edizlik sözü “ucalıq, hündürlük, yüksəklik” edizlan sözü isə “yüksək, uca, hündür hesab etmək” mənalarında olmuşdur [7, 63].

Qeyd edək ki, Azərbaycan ərazisində, eləcə də türklərin yaşadıkları digər ərazilərdə Öksüz adlı toponim (yer adı) heç də az deyildir. Bu yer adı Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda da olmuşdur. Həm də bu rayondakı Öksüz toponimi hündür, yüksək, uca bir yerdə yerləşmişdir. Çox güman ki, digər ərazilərdə olan Öksüz toponimi də belə uca, yüksək, hündür yerdə olmuşdur. Bu mənada Öksüz toponiminin ediz sözü ilə bağlılığı vardır. Onu da qeyd edək ki, Öksüz toponimi şifahi dildə Öysüz şəklində işlənir. Öysüz sözündəki öy hissəsi ilə ediz sözündəki ed hissəsinin əlaqəsi vardır. Burada d-y əvəzlənməsi yolu ilə ed // oy morfemi əmələ gəlmişdir. Öksüz // Öysüz sözündəki “süz” hissəsi isə ediz sözündəki ız hissəsinin bir fonovariantı kimi yaranmışdır: ız//süz [14, 152-153] B. Budaqovun və Q. Qeybullayevin Qərbi Azərbaycanın Amasiya rayonunda mövcud olmuş Öksüz oyloniminə, İrəvan əyalətinin Qırxbulaq nahiyəsindəki Öküzbulaq hidroykoniminə, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasındakı Öküzdağ orotoponiminə, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasındakı Öküzlü oykoniminə, İrəvan əyalətinin İqdır nahiyəsində mövcud olmuş Öküzlü kənd adına verdikləri etimoloji təhlillərin heç biri sözün əsl mənasında özünü doğrultmur [14, 352]. Fikrimizcə, bu toponimlərin əsasında qədim “edhiz” sözü durur.

Nəticə. Qərbi Azərbaycan toponimlərində coğrafi relyef bildirən leksik elementlərin tarixən necə yarandığını coğrafi ada transformasiyasını çağdaş şivə areallarında işlənmə formalarını dialekt areallarında tələffüz şəkillərini və onlarla semantik əlaqələri arasındakı oxşar və fərqli cəhətləri etnolinqvistik aspektdən araşdırmaqla lazımi elmi nəzəri nəticələr əldə etmək mümkündür.

Ədəbiyyat

1. Mirzəyev H. Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalı. Bakı “Elm” 2004, 856 s.
2. Rəcəbli Ə., Məmmədova Y. Orxon-Yenisey abidələrinin dili. Bakı, Yazıçı, 1993
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 480 s.
4. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı 2007, 240 s.
5. Kaşğari M. “Divani-lüğət-it-türk” IV cild, Bakı “Ozan” 2006, 752 s.

6. Hüseyinli N; Məmmədova J. Türk dillərinin geneologiyası; Şumer və türk leksik paralelləri, Bakı, "Nağıl evi" 2012, 356 s.
7. *Древнетюркский словарь*. "Наука", Ленинград, 1969, стр. 669
8. Радлов, В. В. *Опыт словаря тюркских наречий* Санкт-Петербург, 1905 III т. I Част, с. 237
9. Ələkbərli Ə. Qədim Türk Oğuz yurdu: Ermənistan, Bakı, 1994.
10. Budaqov B; Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı. "Nafta-Press", 1998, 452 s.
11. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı "Elm və Təhsil" 2011, 440 s.
12. Kaşğari M. "Divani-lüğət-it-türk" III cild, Bakı "Ozan" 2006, 400 s.
13. Kaşğari M. "Divani-lüğət-it-türk" I cild, Bakı "Ozan" 2006, 512 s.
14. Xəlilov B. 224 qədim türk sözü. Bakı "Elm və təhsil" 2010, 350 s.

Rəyçi:

Bakı Dövlət Universiteti
f.e.d., prof. Məhərrəm Məmmədli